

De mogelijkheden en onmogelijkheden van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid

Onderzoeksprogramma van het *Utrecht Centre for Accountability and Liability Law (Ucall) 2019-2024*

Mogelijkheden en onmogelijkheden van aansprakelijkheid en (eigen) verantwoordelijkheid

In februari 2013 is het Utrecht Centre for Accountability and Liability Law van start gegaan met een programma voor het onderzoeken van de *grenzen aan aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid* vanuit een multidimensionaal perspectief. Dit onderzoeksprogramma is bij de onderzoeksvisitatie in 2017 door de zgn. Commissie-Spronken zeer goed beoordeeld. Op de beoordelingscriteria research quality, relevance to society en viability scoorde het onderzoek van Ucall een 2 (i.e. zeer goed). Ucall heeft volgens de Commissie-Spronken een ‘unique focus’ die heeft geleid tot ‘interesting interactions’ en daarmee heeft het onderzoek van Ucall ‘added value’. Daarbij waardeert de Commissie-Spronken de gekozen multidimensionale benadering in combinatie met fundamenteel juridisch onderzoek. Die multidimensionale benadering is gericht op het verkrijgen en het gebruiken van externe perspectieven op vraagstukken van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid. Dat zijn externe perspectieven in de vorm van het vanuit een ander rechtsgebied naar een vraagstuk van aansprakelijkheid kijken (interne rechtsvergelijking), in de vorm van een comparatieve vergelijking met andere rechtssystemen (externe rechtsvergelijking) en in de vorm van het betrekken van inzichten uit andere disciplines op aansprakelijkheidsvraagstukken (interdisciplinair onderzoek) (zie verder uitgebreider hierna).

Gelet op de onderzoeksresultaten die Ucall op basis van het onderzoeksprogramma heeft gerealiseerd en de interne en externe waardering van die onderzoeksresultaten, heeft Ucall besloten om, voortbouwend op de lijn ingezet met het voorgaande onderzoeksprogramma, een nieuw onderzoeksprogramma vast te stellen dat geldt voor de periode 2019-2024. Centraal in het onderhavige onderzoeksprogramma staat de vraag naar mogelijkheden én onmogelijkheden van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid om bepaalde doelen in de samenleving te verwezenlijken. Die doelen zijn ingegeven door maatschappelijk gevoelde behoeften aan normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres. Het aansprakelijkheidsrecht (privaatrechtelijk, strafrechtelijk, bestuursrechtelijk, Europeesrechtelijk en internationaalrechtelijk) functioneert immers in de samenleving en ten behoeve van de samenleving. Hierna worden normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres verder toegelicht.

Het onderzoek beoogt door te dringen tot de fundamentele en de kernvragen van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid. Wat wil de maatschappij, de samenleving, zowel in Nederland als eruiten, bereiken met aansprakelijkheidstelling en het toedelen van verantwoordelijkheden? Wanneer er iets mis gaat of dreigt te gaan, is er een aanhoudende vraag naar het inzetten van juridische instrumenten om een natuurlijk persoon, onderneming, rechtspersoon, overheid, organisatie en/of institutie verantwoordelijk te kunnen stellen. Dat pleegt te gebeuren door aansprakelijkheid te vestigen voor die persoon of entiteit dan wel een combinatie van personen en/of entiteiten. Dat kan zijn een privaatrechtelijke aansprakelijkheid (bijvoorbeeld uit onrechtmatige daad of toerekenbare tekortkoming in de nakoming), een strafrechtelijke aansprakelijkheid, een bestuursrechtelijke aansprakelijkheid, een staatsaansprakelijkheid, een aansprakelijkheid naar internationaal recht, of een cumulatie van een aantal van deze aansprakelijkheden. Een dergelijke aansprakelijkstelling geschiedt om bepaalde rechtsgevolgen in het leven te roepen. Voorbeelden van deze rechtsgevolgen zijn de plicht tot het betalen van schadevergoeding aan het slachtoffer, het opleggen van strafrechtelijke sancties,

het opleggen van bestuursrechtelijke sancties en maatregelen, ook hier al dan niet in combinatie met elkaar. Dat laatste hoeft overigens niet op elkaar te zijn afgestemd. Met het verbinden van sanctionerende en/of corrigerende rechtsgevolgen aan aansprakelijkheidsstelling wil men wat bereiken. Maar welke mogelijkheden zijn er voor het toedelen of juist indammen of intern (her)verdelen van verantwoordelijkheid, al dan niet via het aansprakelijkheidsrecht? Worden die mogelijkheden in het positieve recht wel 'gevonden' en ook benut, en wordt de verantwoordelijkheid van burgers, ondernemingen, organisaties en/of overheden opgerekt? Of stuit men hier op onmogelijkheden, en zo ja, wat zijn dan die onmogelijkheden? Hierbij moet uiteraard ook de eigen verantwoordelijkheid van de gedupeerde worden betrokken. In welke gevallen moet juist die eigen verantwoordelijkheid prevaleren en is voor het toedelen van aansprakelijkheid aan anderen geen plaats? Weer een andere vraag is in hoeverre en op welke wijze de aard van de normschending (bijv. veiligheid) en/of de aard van het geschonden belang (bijv. mensenrechten) hierbij een rol spelen.

Voor het bepalen welke mogelijkheden dan wel, mede gelet op de eigen verantwoordelijkheid van de gedupeerde, onmogelijkheden er zijn voor aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid, moet worden onderscheiden tussen de juridische instrumenten voor aansprakelijkheidsstelling en wat hun feitelijke mogelijkheden en effecten zijn. Bij het operationaliseren van de toedeling van aansprakelijkheid komt voorts de vraag op welke actor op normatief en feitelijk niveau bepaalt of er ruimte is voor aansprakelijkheid en welke actor dat zou moeten doen vanuit het perspectief van rechtsstatelijke beginselen als het legaliteitsbeginsel en rechtszekerheidsbeginsel. Meer conceptueel liggen er vragen voor zoals die naar de verhouding tussen verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Moet bijvoorbeeld verantwoordelijkheid steeds leiden tot aansprakelijkheid of in elk geval een 'draagplicht'?

Denkend vanuit deze fundamentele vragen is de aandacht in het bijzonder gericht op de mogelijkheden en onmogelijkheden tot wijziging, uitbreiding of beperking van aansprakelijkheid, zowel op systeemniveau als in specifieke gevallen. Gegeven de inherente dynamiek van het recht, dat immers voortdurend in ontwikkeling en aan verandering onderhevig is, mede ingegeven door maatschappelijke, technologische en juridische ontwikkelingen (individualisering, secularisering, digitalisering, Europeanisering, globalisering) en gegeven de natuurlijke expansiedrang van aansprakelijkheden, is de ambitie van de Utrechtse onderzoekers om nader te bepalen welke mogelijkheden en onmogelijkheden er voor aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid zijn, en welke grenzen er zouden moeten zijn en waar mogelijkheden tot ontwikkeling liggen. Dit alles op basis van een gedegen analyse van de stand van zaken van het positieve recht.

Binnen deze benadering wordt het begrip mogelijkheden in ruime zin opgevat. Het gaat niet alleen om nationale, positiefrechtelijke gronden als zodanig. Het betreft vooral ook *verkenningen van de mogelijkheden en onmogelijkheden* tussen de diverse deelgebieden van het recht (strafrecht, bestuursrecht, privaatrecht, en Europees en internationaal recht), verkenningen van de grenzen met andere rechtssystemen (in Europa en daarbuiten), verkenningen van de grenzen aan het systeem en zijn institutionele vormgeving (blijkend uit de effecten van een systeem, stelsel, norm en/of regel en uit de werking van de actoren die de mogelijkheden bepalen, zoals de rechter, de wetgever, het bestuur en andere 'regelgevers'), verkenningen van de betekenis van andere wetenschapsdisciplines (economie, psychologie, sociologie, etc.) en om verkenningen van de grenzen tussen verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Methodologisch geldt daarbij dat de onderzoeksgroep als geheel de multidimensionale benadering toepast, waarbij elke onderzoeker andere accenten kan leggen qua interne rechtsvergelijking, externe rechtsvergelijking en discipline-overstijgend onderzoek.

Kernvraag

Tegen de achtergrond van het voorgaande, richt het onderzoeksprogramma van Ucall zich voor de periode 2019-20124 op de navolgende kernvraag:

Wat zijn mogelijkheden en onmogelijkheden van aansprakelijkheid en (eigen) verantwoordelijkheid op de hoofdgebieden van het recht, in het licht van de beoogde doelen en functies, de institutionele context en de juridische en extra-juridische argumenten, om tegemoet te komen aan gevoelde maatschappelijke behoeften aan normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres?

Deze kernvraag zal worden benaderd vanuit een juridische, positiefrechtelijke analyse naar de stand van zaken op een specifiek deelterrein van het aansprakelijkheidsrecht, waaronder is begrepen strafrechtelijke aansprakelijkheid, het contractuele en buitencontractuele civiele aansprakelijkheidsrecht, het schadevergoedingsrecht, het bestuurlijke boete-recht en nadeelscompensatie, alsmede aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid op Europees en internationaal niveau. Vervolgens wordt de eerdergenoemde multidimensionale benadering toegepast om externe perspectieven op geïdentificeerde juridische vraagstukken van aansprakelijkheidsrecht te betrekken en de onderzoekers in staat stellen vanuit die externe perspectieven te komen tot nieuwe inzichten, argumenten, denkrichtingen of zelfs oplossingen. Daarna kan de vraag worden gesteld wat de mogelijkheden zijn van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid en tevens hoe zich dit verhoudt tot de eigen verantwoordelijkheid van gedupeerden. Dit houdt verband met de dogmatische inkadering van (mogelijkheden om te komen tot het vaststellen of uitbreiden van) aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid, maar ook met de al dan niet beoogde doelen hiervan voor de daarbij betrokken partijen en binnen de samenleving. Daarbij zal uiteraard ook de rol van verzekeraarbaarheid en (aansprakelijkheids)verzekeringen in ogenschouw worden genomen.

Bij dit alles moet worden onderscheiden tussen de verschillende niveaus en actoren waar de aansprakelijkheid kan worden gevestigd:

- tussen particulieren onderling (privaatrecht);
- tussen particulieren en ondernemingen en organisaties (privaatrecht);
- tussen overheden enerzijds en particulieren en ondernemingen en organisaties anderzijds (strafrecht, bestuursrecht, Europees recht, privaatrecht);
- tussen ondernemingen en organisaties en de internationale gemeenschap (Europees en internationaal recht); en
- overheids- en staatsaansprakelijkheid (privaatrecht, bestuursrecht, Europees recht).

Dit onderscheid in niveaus is van belang omdat dit doorwerkt in de (on)mogelijkheden die het recht biedt om door het al dan niet toedelen van aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid tegemoet te komen aan wensen die in de samenleving bestaan om bepaalde doelen te bereiken. Die doelen zijn, blijkens de kernvraag, meervoudig en houden onder meer in het bevorderen van:

- 1) *Normstelling*: Als gesproken wordt over de (on)mogelijkheden binnen het privaatrecht, strafrecht, bestuursrecht en Europees en internationaal recht om aansprakelijkheid op te leggen, wordt tevens een norm gesteld: dit gedrag wordt als ontoelaatbaar beschouwd. Al naar gelang het rechtsgebied waarin die aansprakelijkheid wordt gevestigd, varieert de morele geladenheid van de normstelling. In het strafrecht is de morele afkeuring van het verboden gedrag het meest pregnant. Het aansprakelijkheidsrecht geeft daarmee regels en normen die het gedrag van burgers, ondernemingen, organisaties, overheden en andere instituties reguleren en daarmee ook normeren. Immers, wanneer bekend is wanneer en welk gedrag

tot aansprakelijkheid leidt, heeft het aansprakelijkheidsrecht daarmee normen of regels gesteld. Genoemde actoren kunnen hun gedrag daarop afstemmen en – op basis van de (te bediscussiëren) aanname van vrije wil – kiezen of zij zich gaan gedragen conform die regel of norm, dan wel andere maatregelen of voorzieningen treffen of het risico lopen om aansprakelijk gesteld te worden. Aldus is er tevens een verband tussen normstelling en gedragsbeïnvloeding.

- 2) *Gedragsbeïnvloeding*: Door rechtsgevolgen te verbinden aan normschendende en/of schadeveroorzakende of inbreukmakende gedragingen en activiteiten en door een norm te stellen bij het vestigen van aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid, kan het recht gedragsbeïnvloeding nastreven en/of tot gevolg hebben. Die gedragsbeïnvloeding strekt er toe de desbetreffende gedragingen of activiteiten tegen te gaan, en bij voorkeur te voorkomen. Via het doel van gedragsbeïnvloeding komt de maatschappelijke functie van het aansprakelijkheidsrecht sterk naar voren. Het aansprakelijkheidsrecht biedt vormen van redres (schadevergoeding, genoegdoening), maar het wordt ook gezien als een mechanisme dat door prikkelwerking en (andere wijzen van) gedragsbeïnvloeding veiligheid, preventie van schade en kwaliteit van regelgeving kan én moet waarborgen. Tevens biedt het aansprakelijkheidsrecht mogelijkheden tot (een instrumentarium voor) de handhaving van aanspraken en/of van rechtsregels. Bij deze functies komen ook de maatschappelijke behoeften naar boven; zij kunnen aanleiding geven tot het inzetten van het aansprakelijkheidsrecht en bepalen dan mede de wijze waarop dit gebeurt.
- 3) *Redres*. Het strafrecht, privaatrecht, bestuursrecht en Europees en internationaal recht kunnen redres bieden als reactie op een (dreigende) onrechtmatige gedraging. Het kan hierbij gaan om gedragingen die schade veroorzaken (of die schade dreigen te veroorzaken), waarbij sprake kan zijn van verschillende soorten van schade. Te denken valt aan materiële schade, immateriële schade, individuele schade, en maatschappelijke schade (de spreekwoordelijke deuk in de rechtsorde). Ook nieuwe schadesoorten worden erkend, zoals angstschade. De schade kan zijn gelegen op hiervoor onderscheiden niveaus en bij de hiervoor genoemde actoren. Door schadevergoeding kunnen deze soorten van schade worden gecompenseerd; dat is een belangrijke vorm van redres. Redres als concept omvat evenwel meer. Alleen al de (juridische) erkenning dat sprake is van onrechtmatig gedrag en/of schade kan voor de benadeelde veel betekenen. Redres is gericht op rechtzetting, herstel, compensatie of genoegdoening; het gaat om het verbinden van rechtsgevolgen aan (de nadelige gevolgen van) gedragingen of activiteiten.

Deze en eventuele andere doelen kunnen elk afzonderlijk dan wel in onderlinge samenhang via het aansprakelijkheidsrecht worden nagestreefd. Wat de drie doelen precies behelzen en hoe zij zich tot elkaar verhouden, is voorwerp van onderzoek binnen de kernvraag van het onderzoeksprogramma van Ucall. Dat onderzoek is gekanaliseerd in vier streams die deelvragen die binnen de werkingssfeer van de kernvraag vallen, verder oppakken en uitwerken in concrete onderzoeksprojecten. Deze streams zijn: 1) sturing van de samenleving, 2) externe wisselwerking: empirie en aansprakelijkheidsrecht, 3) interne wisselwerking: coherentie en consistentie, en 4) instituties en actoren.

In deze streams keren de doelen van normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres terug. Zij geven uitdrukking aan de sturende functie van het recht, terwijl er tegelijkertijd ook grenzen zijn aan de mogelijkheden van het opleggen van aansprakelijkheid of het toedelen van verantwoordelijkheid (stream 1). Voorts dient bij het toedelen van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid rekening te worden gehouden met de consistentie binnen een rechtsgebied en met coherentie tussen rechtsgebieden, onder meer om te komen tot een duidelijke en

systematische benadering van aansprakelijkheid en om eventuele ‘gaten’ in aansprakelijkheid te voorkomen (stream 3). De genoemde (en eventuele andere) doelstellingen vergen bovendien een dynamische uitleg en toepassing van het recht, met gebruikmaking van en/of gebaseerd op empirische gegevens. Het recht staat immers in wisselwerking met, en zal steeds moeten reageren op nieuwe, wellicht onvoorziene, maatschappelijke en technologische ontwikkelingen (stream 2). Dat vergt inzet van het recht door bepaalde instituties en actoren, zoals het Openbaar Ministerie dat de beoordeling van strafrechtelijke aansprakelijkheid initieert door te gaan vervolgen, en door burgers die elkaar voor de civiele rechter brengen. Dat moet dan wel feitelijk mogelijk zijn voor die partijen (denk aan kwesties als toegang tot de rechter, collectieve acties, de financiering ervan, en bewijsperikelen). Tegelijkertijd richt het recht zich ook op die instituties en actoren; zij kunnen aansprakelijk worden gesteld of verantwoordelijk worden gehouden voor hun gedragingen of activiteiten en bepaalde rollen toebedeeld krijgen in het kader van de verdeling van verantwoordelijkheden (stream 4). De streams worden hierna verder uitgewerkt.

Stream 1: Sturing van de samenleving

Het aansprakelijkheidsrecht verdeelt verantwoordelijkheden: het bakent verantwoordelijkheden af die reactief opkomen en het scheidt verantwoordelijkheden die proactief spelen. Aldus bevordert het een veilige samenleving waarin eenieder het zijne toekomt. Daartoe legt het burgers, ondernemingen, organisaties en overheden normen op, waarvan de inhoud, grenzen en reikwijdte worden onderzocht. Het gaat daarbij niet alleen om verantwoordelijkheid die reactief wordt opgepakt naar aanleiding van daadwerkelijke aantastingen van betrokken belangen, maar ook om proactieve verantwoordelijkheid met betrekking tot potentiële bedreigingen.

Een vraag die daarbij rijst, is wat de ambities en de (regulerings)mogelijkheden van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid zijn als het om sturing van gedrag en daarmee de maatschappij gaat, en wat de grenzen van die ambitie en/of mogelijkheden zijn. En wat is dan het maatschappelijke doel, wat wil de samenleving bereiken met aansprakelijkstelling en verantwoordelijkheidstoedeling op het vlak van normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres? Moet het strafrecht bijvoorbeeld anders sanctioneren (straffen en/of maatregelen opleggen) dan thans het geval is? En moet het privaatrecht meer en hogere bedragen aan schadevergoeding bieden voor gedupeerden? Of moeten er (meer) begrenzingsmechanismen worden ontwikkeld? Spelen voor de beantwoording van deze vragen beleidsmatige overwegingen een rol? Wat is de invloed van verzekeringen en andere vormen van afwentelbaarheid van gevolgen bij deze vragen? De onderzoeksvraag die deze *stream* beoogt te beantwoorden, is welke mogelijkheden het aansprakelijkheidsrecht biedt om te realiseren dat instituties en actoren (waaronder burgers, ondernemingen, organisaties en overheden) adequate en gelegitimeerde rollen en verantwoordelijkheden voor de sturing van de samenleving op zich nemen of toebedeeld krijgen.

Deze sturing van de samenleving via verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden is verbonden met de tijd. Allereerst verschuiven de reikwijdte en grenzen van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid naar tijd en plaats. Stond Nederland in de tweede helft van vorige eeuw te boek als tolerant gidsland, tegenwoordig leven we steeds meer in een repressieve samenleving met vraag naar strengere regels, zwaardere sancties en toenemend toezicht. Een blik op de historische evolutie van het overheidsaansprakelijkheidsrecht in binnen- en buitenland legt een beweging bloot van immuniteiten naar op het eerste gezicht al maar toenemende overheidsaansprakelijkheid, maar tegelijkertijd zijn tegengestelde tendensen zichtbaar. Het aansprakelijkheidsrecht ontwikkelt zich in golfbewegingen. Aldus is de sturing van de samenleving door het aansprakelijkheidsrecht geen statisch gegeven maar een dynamisch proces dat voortdurende bestudering behoeft vanuit verschillende invalshoeken. Om die reden is de multidimensionale benadering aangewezen.

Stream 2: Externe wisselwerking: empirie en aansprakelijkheidsrecht

De mogelijkheden en de onmogelijkheden die het aansprakelijkheidsrecht biedt of kan bieden, worden beïnvloed door een wisselwerking met kennis en inzichten verworven door empirisch onderzoek. Dergelijke kennis en inzichten kunnen leiden tot een beter begrip van het aansprakelijkheidsrecht en vervolgens, in wisselwerking, resulteren in een verandering of ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht. Een en ander kan op verschillende wijzen gestalte krijgen.

Assumpties die ten grondslag liggen aan positiefrechtelijke regels van aansprakelijkheidsrecht kunnen ter discussie worden gesteld door resultaten van empirisch onderzoek. Aldus kan bijvoorbeeld blijken dat een beoogde normstelling niet ten volle wordt gerealiseerd. Voorts kunnen de verwachte of veronderstelde werking en effecten van deze positiefrechtelijke regels na empirisch onderzoek anders blijken te zijn; de gewenste gedragsbeïnvloeding wordt dan niet bereikt. Dergelijke afwijkingen kunnen zodanig zijn dat de ratio en/of de werking en/of de toepassingsvoorwaarden van positiefrechtelijke regels van aansprakelijkheidsrecht in twijfel kunnen worden getrokken of moeten worden bijgesteld. Daarnaast kunnen resultaten van empirisch onderzoek wijzen op een leemte in het aansprakelijkheidsrecht, zoals de mogelijkheid dat bepaalde schade binnen het desbetreffende aansprakelijkheidsrecht (nog) niet als compensabele schade is aangemerkt. In dat geval wordt geen redres geboden.

Op deze verschillende wijzen kunnen kennis en inzichten verkregen door empirisch onderzoek het aansprakelijkheidsrecht enerzijds een evidence-based spiegel voorhouden, en anderzijds bijdragen aan het verder ontwikkelen van het aansprakelijkheidsrecht. Aldus biedt de empirie als een buiten het aansprakelijkheidsrecht gelegen dimensie een extern perspectief op dat aansprakelijkheidsrecht.

Dat externe perspectief kan weer leiden tot een ander ingrijpen in de rechtswerkelijkheid via het aansprakelijkheidsrecht. Andere rechtsgevolgen worden verbonden aan feiten of op andere wijze vastgesteld. Anders vormgegeven positiefrechtelijke regels van aansprakelijkheidsrecht leiden tot een andere toedeling van aansprakelijkheid of vestigen aansprakelijkheid op een andere grondslag, of met andere gevolgen. En dat heeft op haar beurt een empirisch te onderzoeken effect. Dat zijn de uitwerkingen van het aansprakelijkheidsrecht. Aldus is er een wisselwerking tussen het aansprakelijkheidsrecht en de resultaten van empirisch onderzoek.

Het belang van deze stream voor de beantwoording van de kernvraag van het onderzoeksprogramma is daarmee gegeven. De wijze waarop invulling wordt gegeven aan de stream is de volgende. Kennis en inzichten uit de empirie kunnen zijn verkregen door eigen empirisch onderzoek, zoals interviews, enquêtes, participerende observatie, en vignettenstudies (primair empirisch-juridisch onderzoek), dan wel ontleend worden aan bestudering en gebruikmaking van empirisch onderzoek uitgevoerd door derden (secundair empirisch-juridisch onderzoek). De stream beoogt aldus gebruik te maken van zowel primaire als secundaire Empirical Legal Studies (ELS). Binnen de multidimensionale benadering gaat het hier om interdisciplinair onderzoek. De te hanteren onderzoeksmethode(n) wordt (worden) door de aard, de inhoud en de omvang van het empirisch onderzoek.

Stream 3: Interne wisselwerking: coherentie en consistentie

Het aansprakelijkheidsrecht omvat en overstijgt de hoofdgebieden van het recht (privaatrecht, strafrecht, bestuursrecht); er is sprake van interne wisselwerking binnen het nationale juridische domein. Daarnaast geven internationale en Europeesrechtelijke regelgeving mede vorm en inhoud aan het aansprakelijkheidsrecht. Dat vraagt om afstemming tussen de rechtsgebieden en niveaus van recht (coherentie), maar ook om behoud van consistentie daarbinnen. Binnen het

samengestelde domein van het aansprakelijkheidsrecht vormt de te waarborgen interne consistentie van de betrokken rechtsgebieden de voorwaarde om te kunnen komen tot een coherente duiding en verwezenlijking van de doelen/functies van het aansprakelijkheidsrecht. Dat noodzaakt tot reflectie op het grondslagentheoretische kader van de betrokken vakgebieden, en de verschillen en overeenkomsten tussen de daarbinnen nagestreefde doelen. Coherentie als maatstaf voor de wisselwerking tussen rechtsgebieden waar het de vaststelling, versterking of juist beperking van aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid betreft, impliceert beperking; de te betrachten aandacht voor behoud van consistentie binnen de betrokken rechtsgebieden vormt een tegenwicht voor de dynamische, sturende functie van het aansprakelijkheidsrecht (stream 1).

De domeinspecificiteit van het aansprakelijkheidsrecht noopt derhalve tot conceptuele en inhoudelijke helderheid voor wat betreft de constituerende of juist bevrijdende elementen voor de aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid, zoals deze vorm en inhoud krijgt binnen de (door internationale en Europeesrechtelijke regelgeving beïnvloede) hoofdgebieden van het recht. Dat vraagt om de bestudering en duiding van binnen de hoofdgebieden van het recht gedeelde begrippen, zoals 'schade', 'causaliteit' en 'toerekening'. Ieder van deze, voor het aansprakelijkheidsrecht centrale begrippen wordt binnen de hoofdgebieden van het recht immers geduid met inachtneming van de daarvoor geformuleerde doelen en functies, te begrijpen in samenhang met de institutionele achtergrond van de betrokken rechtsgebieden. De binnen de hoofdgebieden van het recht opgeld doende juridische en extra-juridische argumenten staan in wisselwerking met elkaar en vormen het juridisch instrumentarium waarmee op systematisch te verantwoorden wijze via het aansprakelijkheidsrecht tegemoet kan worden gekomen aan gevoelde maatschappelijke behoeften aan redres. Binnen deze stream wordt deze voor het aansprakelijkheidsrecht kenmerkende interne wisselwerking tussen de hoofdgebieden van het recht en de daartoe te geven duiding van de overeenkomsten en verschillen in doelen, functies en (ogenschijnlijk gedeelde) juridische argumentatie en begrippen beschreven. Het spreekt tegen deze achtergrond voor zich dat hier de multidimensionale benadering wordt gecombineerd met juridisch dogmatisch en positiefrechtelijk onderzoek.

Stream 4: Instituties en actoren

Het aansprakelijkheidsrecht vormt een belangrijk instrument om de aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid van verscheidene publieke en private actoren en instituties, zoals burgers, ondernemingen, organisaties, toezichthouders, nationale en internationale overheden, verzekeraars, en werkgevers, te verkennen, te verdelen, te effectueren, te verscherpen en/of te begrenzen. Hierin ontwikkelt het aansprakelijkheidsrecht zich en dat is een voortdurend proces waar verschillende instituties en actoren, in verschillende fasen en op verschillende manieren, bij betrokken (kunnen) zijn. Voor het onderzoek hiernaar in concrete toepassingen sluit deze stream aan bij thema's die in de andere streams voorwerp van onderzoek zijn, zoals klimaatverandering, gaswinning, bodemdaling, nieuwe technologieën, en (I)MVO. De onderhavige stream omvat twee invalshoeken ten aanzien van de betekenis, de rol en de betrokkenheid van instituties en actoren bij de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht. Daarbij wordt onderzocht of en zo ja, in welke mate, (de ontwikkeling van) het aansprakelijkheidsrecht kan bijdragen aan een gevoelde maatschappelijke behoefte aan normstelling, gedragsbeïnvloeding en/of redresmogelijkheden bij en door verschillende instituties en actoren. Uit de aard der zaak vraagt dit onderzoek om een multidimensionale benadering en resultaten van onderzoek verkregen onder stream 2 worden hier dan ook bij betrokken.

Bij de eerste invalshoek adresseert deze stream de veranderingen die de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht met zich brengen voor instituties en actoren, meer in het bijzonder in de

vorm van uitbreidingen, verschuivingen of beperkingen in de omvang van aansprakelijkheden en verantwoordelijkheden die rusten op deze instituties en actoren. In tijden van een terugtrekkende overheid, bijvoorbeeld, worden verantwoordelijkheden verschoven naar private actoren die vervolgens met (dreigende) aansprakelijkheden kunnen worden geconfronteerd. Daarnaast wordt de kring van relevante actoren alsook aansprakelijkheden uitgebreid doordat in toenemende mate andere instituties en actoren worden aangesproken dan diegenen die op het eerste gezicht primair verantwoordelijk zijn. Deze invalshoek richt zich dan ook mede op de identificatie van de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid van de verschillende instituties en actoren die in het spel zijn.

De tweede invalshoek van de stream ziet op de rol van en de rolverdeling tussen de verschillende instituties en actoren bij het introduceren, verdelen, effectueren, verscherpen en/of begrenzen van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Relevant in dit verband is dat naast de 'traditionele' actoren die betrokken zijn bij de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht, zoals de wetgever en de rechter, inmiddels ook andere actoren een prominentere rol (van de wetgever) krijgen toebedeeld dan wel nemen bij de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht. Denk aan het Openbaar Ministerie, (individuele) slachtoffers, (vermeende) daders, verzekeraars, ngo's en belangenorganisaties. Illustratief zijn de mogelijkheden op het gebied van collectieve acties en algemeen belangacties die groepen van burgers en belangenorganisaties de mogelijkheid bieden om te komen tot normstelling en gedragsbeïnvloeding ten aanzien van vraagstukken waarbij een veelvoud aan belangen van verscheidene instituties en actoren in het geding zijn (denk aan klimaatprocedures), alsmede om te komen tot effectief redres ten behoeve van (grotere) groepen slachtoffers in de samenleving (denk aan de gaswinningsproblematiek). Denk eveneens aan (wettelijke) verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden die op burgers en ondernemingen rusten om (dreigende) normovertredingen van andere instituties en actoren op te sporen en te melden. Zo valt te wijzen op aangifteplichten in het kader van terroristische en seksuele misdrijven en onderzoeks- en meldplichten in de financiële sector.

In het bijzonder zal aandacht worden besteed aan de rol van de rechter bij en in de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht. De rechter heeft een belangrijke rol bij bepalen van de mogelijkheden om te komen tot de normstelling, gedragsbeïnvloeding en redres. De rechter laat zich immers (rechtstreeks) uit over de juridische toelaatbaarheid van activiteiten en gedragingen van (in het bijzonder publieke) actoren en instituties en geeft, via rechtsvorming, nader vorm aan de in de hoofdgebieden van het aansprakelijkheidsrecht besloten liggende verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden. In het licht van de beginselen, doelen en functies die ten grondslag liggen aan de verschillende rechtsgebieden en de relevante rechtsstatelijke overwegingen (onderzocht in stream 3), worden de rechtsvormende mogelijkheden van de rechter, mede in verhouding tot de wetgever en het bestuur, in kaart gebracht.